

הרב ד"ר זאב פרימר

לימודי רפואה לכהן: עמדות יסוד ביהדות מול תפישות מערביות

ראשי פרקים:

מבוא

תכתובת ראשונה

- מושג הטומאה בהגות היהודית והיחס בין הרעיונות ההגותיים לבין הציוויים המעשיים
- המושג הרעיוני של "טומאת מת"
- הסיווג של עולם המצוות ותחום ה"רשות" בהלכה
- ה"טומאה" מזוית הלכתית – עבור הציבור הרחב ועבור כוהנים
- לימודי רפואה לכהן
- חיי עמל והקרבה אישית לעומת רווחה אישית

תכתובת שנייה

- לימודי רפואה לכהן – המשך
- האם המטרה מקדשת את האמצעים?
- מימוש עצמי כערך וכמטרה
- מושג הקדושה ככלל וקדושת כהונה בפרט
- קיום ציווי התורה גם כשטעמם נשגבים מבינתנו

מבוא

המאמר אשר מוגש בפני הקורא הינו תכתובת בין שני רופאים: האחד דתי – כותב שורות אלו, והשני חילוני.

דו השיח ביניהם עוסק בסוגיות יסוד ועקרונות בסיסיים בהם משתקף פער בין תפיסת העולם היהודית-דתית לבין הגישה המערבית-מודרנית.

השיחה אמנם מתחילה סביב שאלה הלכתית צרופה, האם מותר לכהן ללמוד ולעסוק במקצוע הרפואה, אך גולשת היא לדיון נוקב סביב מושגי יסוד בהגות דתית טהורה, כמו גם סביב נושאים בעולם המחשבה הכללי העומדים בסלע מחלוקת שורשית בין תפיסות העולם השונות.

כך למשל נדונו שם הנושאים דלקמן: הטומאה והטהרה באספקלריה יהודית, הקדושה ביהדות, היחס בין מעשה הציווי האובייקטיבי לבין ההבעה הדתית הסובייקטיבית וכן הסיווג של עולם המצוות ותחום ה"רשות" בהלכה.

בנוסף, ישנה התייחסות לסוגיות הבאות: האם המטרה מקדשת את האמצעים, חיים תיאוצנטריים לעומת אנתרופוצנטריים, היחס להומניזם ופוסט מודרניזם, חיי עמל והקרבה אישית לעומת רווחה אישית, שיח של

"זכויות אדם" לעומת חובותיו, "תרבות האינסטנט" (Instant Culture) והשלכותיה על חינוך האדם המודרני, ולבסוף – המימוש העצמי והאידיאל הרומנטי כעקרון מקודש בחברה המערבית.

תכתובת ראשונה

שאלה: מי שנולד כהן – יבחר לא ללמוד רפואה בגלל השם/המסורת?

יום ששי, ח' באלול, תש"פ

28.8.20

מספר הערות, שדרכן אענה על שאלתך:

• מושג הטומאה בהגות היהודית והיחס בין הרעיונות ההגותיים לבין הציוויים המעשיים

- "הטומאה אינה דבר מוחש ולא דבר שהשכל מחייבו, אלא שהתורה חייבתו" (רבנו סעדיה גאון)¹
- "דבר ברור וגלוי ש... הטבילה מן הטומאות, מכלל החוקים היא: שאין הטומאה טיט או צואה שתעבור במים, אלא... הדבר תלוי בכוונת הלב...ואף על פי שלא נתחדש בגופו דבר" (רמב"ם)²
- "כל שורה בהלכות טומאת המגע מעידה שהטומאה איננה חלאה מיסטית, מאגית, חומרית, העוברת לאדם ולחפץ על ידי מגע במת, אלא הנושאים הנידונים בהלכות אלה מייצגים תפיסות ומושגים" (הרב שמשון רפאל הירש)³

מקורות אלו קובעים שהמושגים הללו מסמלים ומבטאים רעיונות מופשטים. אין איזה "שד רע" הדבק במי שמתקרב למת וכל שכן שאין המדובר בהיעדר היגינה⁴. רעיונות הגותיים אלו מקבלים לבוש מעשי

¹ הנבחר באמונות וברעות, מאמר שישי, פרק ד, תרגום: הרב י' קאפח. כיוון דומה עולה אף מדבריו במאמר שלישי, פרק ב.
² ספר משנה תורה, הלכות מקוואות פרק יא הלכה יב. כיוון דומה עולה אף מדבריו במורה נבוכים, חלק ג, פרק מז, וכפי שדייק הרב י' קאפח במהדרותו, שם, הערה 43.
³ ספר ויקרא, סוף פרק יא, ירושלים: הוצ' מוסד יצחק ברויאר תשס"ב, עמ' קפב.
⁴ להרחבה ראה: ד"ר י' פרויס, הרפואה במקרא ובתלמוד, ירושלים: הוצ' מאגנס 2012 (תרגום: א' וירצבורגר), עמ' 227-228 וכן עמ' 754-756; הרב ש' שקופ, שערי ישר, שער א פרק יג, עמ' מא ושער ג פרק ח; פרופ' י' קאופמן, תולדות האמונה הישראלית מימי קדם עד סוף בית שני, כרך א (תשי"ד), עמ' 403 ואילך ו 539; הרב מ' פיינשטיין, דברות משה, בבא קמא, חלק ב, ניו יורק: הוצ' חברת מוסרה תשי"ג, סימן עא, ענפים ח-ט, עמ' קה-קז; הרב י"ז גוסטמאן, קונטרסי שעורים – מסכתא קידושין, ירושלים תשנ"ב, שיעור כג, ד"ה ונראה, עמ' קמ; הרב ח' צימערמאן, בנין הלכה, ניו יורק תש"ב, עמ' לט, ד"ה והנה – מא [הלכות ברכות]; הרב מ"מ כשר, מפענח צפונות, ירושלים: הוצ' מכוון צפנת פענח תשל"ו, פרק א,

ואובייקטיבי ובכך מחדירים ומקבעים את התפיסה הראויה בנפש האדם, זאת בדומה לכל השיטה החינוכית של התורה.⁵

סימנים כא-כב, עמ' 72-75; הרב ח"י דינקלס, **דעת יוסף**, כלים, חלק א, ירושלים: הוצ' דפוס ספצרא תשכ"ח, פרק ט, משנה ג, מערכה סה, עמ' קטז, ד"ה ונראה; הנ"ל, **דעת יוסף**, פרה, תשל"ו, פרק יב, משנה ג, מערכה צ, עמ' קלז, ד"ה והטעם; הרב י' מרצבך, **עלה יונה**, ירושלים-בני ברק: תשמ"ט, עמ' רכה, הערה כב; פרופ' מ' קלנר, "המשמעות המוסרית של דיני טומאה וטהרה", **שנתון שאנן**, כרך ט, (תשס"ד), עמ' 213-222; פרופ' ד' הנשקה, "על המציאות המשפטית במשנת הרמב"ם", **סיני**, גליון צב (תשמ"ג), עמ' רלו-רלט; ד"ר ש"ע וזנר, "חשיבה אונטולוגית ונטורליסטית במשפט התלמודי ובישיבות ליטא", **דיני ישראל** כה, תשס"ח, הוצ' הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן באוני' ת"א, עמ' 45-47 והערות שם; הרב ח' נבון, **פרשות**, מעלה אדומים: הוצ' מעליות, תשס"ה, פרשת תזריע, עמ' 241-243; ד"ר ש' גרטי, **היטלים הלכתיים בשיטת הבחינות**, עמ' 198-195 ועמ' 208-209; הנ"ל, **היבטים הלכתיים בשיטת הבחינות**, מבוא, עמ' 17; הרב ד' וולף, **מנחה טהורה**, אלון שבות תשס"ט, פרק אופי הטומאה, עמ' 270-274; פרופ' ד' פלוסר, **ישו**, הוצ' מאגנס ודביר, 2009, עמ' 53 ו-75; פרופ' ר' נעם, "האומנם לא המת מטמא? לדיקנה של הטומאה בספרות התנאים", **תריבין-רבעון למדעי היהדות**, כרך עה, חוברת ב (תשס"ט), עמ' 157-188; ד"ר נ' שנרב, **קצן זוית**, ישראל 2014, פרשת חוקת, עמ' 298 ואילך. אכן מפתיעים דברי הסופר י"ל גורדון שכתב בפומא סאטירית: "מה טומאה וטהרה, מה רוחות הרעות, מה נטילת ידיים וטבילת מקוואות אם לא ניקיון האוויר והעברת זוהמא" (שני יוסף בן שמעון, **כתבי יהודה ליב גורדון: שירה**, תל אביב: הוצ' דביר 1950, עמ' קסא).

למעשה, דיון זה נושק לנושא רחב הרבה יותר – "ריאליזם ונומינליזם הלכתי", מונח שהוטבע לפני כ-35 שנים על ידי פרופ' י' סילמן במאמר פורץ דרך, "היקבעויות הלכתיות בין נומינליזם וריאליזם – עיונים בפילוסופיה של ההלכה", **דיני ישראל** יב, תשמ"ד-מ"ה, עמ' רמט-רסו. עם זכות ראשונים זו המשיך סילמן לדון בנושא ומחקריו הנלווים פורסמו בבמות שונות, ראה: הנ"ל, 'תורה אלוהית ש"לא בשמים היא" – בירור טיפולוגי, **ספר השנה של בר-אילן**, כב-כג (ספר משה שוורץ), רמת גן תשמ"ח, עמ' 261-268. הנ"ל, "מצוות ועבירות בהלכה: ציות ומרי או תיקון וקלקול", **דיני ישראל** טז, תשנ"א-ב, עמ' קפג; הנ"ל, "הנורמה הבסיסית בהלכה לאור סוגיית חרש שוטה וקטן", **דיני ישראל** יח, תשנ"ה-ו, עמ' כג; הנ"ל, "מקור תוקפן של ההוראות הלכתיות: עיון מטה-הלכתי", **עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה**, א' רביצקי וא' רוזנק עורכים, ירושלים: הוצ' מאגנס תשס"ח, עמ' 3-25. לאחר פטירתו יצא לאור ספר, עליו שקד סילמן בשנותיו האחרונות לחייו, **בין 'ללכת בדרכיו' ו'לשמוע בקולו'**, אלון שבות: הוצ' תבונות-מכללת הרצוג תשע"ב. בעקבותיו הרחיבו בסוגיה זו גם חוקרים נוספים, ראה: ד"ר ש"ע וזנר במאמרו דלעיל; פרופ' ד' הנשקה, במאמרו דלעיל; הרב ד"ר י' בן נון, "בקשת האמת מול פורמליזם הלכתי, הערה על הפילוסופיה המוסרית של ההלכה ועל קידוש-השם", **מחביון עז – פרקי הלכה ומוסר**, ישיבת עין צורים תשס"ו (פורסם במקור בתוך: ע' ברהולץ (עורך), **דרך ארץ דת ומדינה**, ירושלים: בית מורשה ומשרד החינוך תשס"ב, עמ' 195-214); ד"ר נ' שנרב, **קצן זוית**, פרשת ויקרא, עמ' 193-196; ד"ר מ' פאלוך, **פרשנות, תורת משפט ומטאפיזיקה במשנתו של הרב יוסף ליב בלוך**, (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה) אוני' בר אילן-רמת גן, תשע"ט, פרק ה, עמ' 178 ואילך; הרב ד"ר מ' אברהם, **מהלכים בין העומדים**, הוצ' הגות ורוח 2019, חלק שביעי, פרק 23, עמ' 361, הערה 50 ובמקורות המובאים על ידו.

5 ראה: הרב ד"ר י"ד סולובייצ'יק, **אדם וביתו**, ירושלים: הוצ' עמותת תורת הרב תשס"ו, עמ' 53-54. דברים דומים כתב בספרו, **דברי השקפה**, ירושלים: הוצ' ספריית אלינור שליד ההסתדרות הציונית העולמית, המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה תשנ"ב, עמ' 137, **ובעמודו של עולם**, תל-אביב: הוצ' ידיעות אחרונות ספרי חמד 2016, עמ' 40-41, והורגם יפה בספרו **על התשובה**, ירושלים: הוצ' ספריית אלינור שליד ההסתדרות הציונית העולמית, המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה תשל"ה, עמ' 61-65. למקורות נוספים ברוח דומה ראה: הרמב"ם במשנה תורה, סוף הלכות תמורה, ובפרושו למשניות, מסכת

● **המושג הרעיוני של "טומאת מת"**

ומהו אם כך הרעיון בטומאת מת? הסבר יפה מופיע בפסקה הבאה:
 "יש ליהדות יחס שלילי אל המיתה ואל המתים; מת מטמא...
 ובשעה שהרכה דתות רואות בתופעת המיתה חזיון חיובי...
 שהרי כאן מפתח הטרנסצנדנטיות, שער העולם הבא, חלון מלא
 אורה, הפרוץ לתחום עליון ונשגב, הכריזה היהדות טומאה ביחס
 למת, ומאסה במיתה, בכיליון ובגוויעה, ובחרה החיים וקידשה
 אותם: היהדות הנאמנה, שהיא בת קולה של ההלכה, רואה
 במוות ניגוד עצום וסתירה מבהילה לכל חיי הדת... "במתים
 חפשי – כיון שמת אדם נעשה חפשי מן המצוות"... אין ההלכה
 מעוניינת בעולם טרנסצנדנטי כלל וכלל. העולם הבא הוא שקט
 ושאנן, שכולו טוב ושכולו ארוך ושכולו נצח, שאדם מקבל בו
 שכר המצוות, שעשה בעולם הזה. ברם אין קבלת שכר פעולה
 דתית, ולפיכך מבכר איש ההלכה את העולם הריאלי על פני
 ההווה הטרנסצנדנטית, כי הרי כאן יכול אדם ליצור ולפעול
 ולעשות פרי, ושם אין בידו לשנות דבר... על פי תפיסת עולם זו
 הננו יכולים להבין את השרטוט המוזר באופי גדולי ישראל וענקי
 ההלכה: פחד המוות... אדם חייב לקרוע ולהתאבל על מתו" (הרב
 יוסף דב הלוי סולובייצ'יק)⁶

הסבר חלופי אחר רואה את טומאת המת כביטוי לכניעת האדם לכוחות

הטבע:

אבות (ג,טו); רמב"ן בפירושו לדברים כב, ו-ז; **ספר החינוך**, מצוות טז, לא, מ, צה, צט וכן
 תרו; הרב צ' הכהן מלובלין, **צדקת הצדיק**, אותיות סח וכן קצב; ה' צייטלין, **אל"ף ביי"ת של
 יהדות**, ירושלים: הוצ' מוסד הרב קוק תשס"ז, עמ' 25 ועמ' 33-34; הרב י"י ויינברג,
לפרקים, ירושלים: הוצ' הוועד להוצאת כתבי הגאון הרב יחיאל יעקב ויינברג זצ"ל תשס"ד,
 חלק שני – "תורה ודרך ארץ", עמ' רכו-רכח; הרב ג' נדל, **בתורתו של ר' גדליה**, מעלה
 אדומים: הוצ' שילת תשס"ד, עמ' נג הערה 3; הרב א"י קרליץ, **אגרות החזון איש**, חלק א,
 "בן אדם לחברו", סימן קכג; פרופ' נ' ליבוביץ, **עיונים חדשים על התורה**, ספר שמות, הוצ'
 ההסתדרות הציונית העולמית 1984, פרשת בא, עמ' 136 ואילך; הרב ח' נבון, **הגדר
 הטובה: על משמעותה של ההלכה בחיינו**, ירושלים: הוצ' מוזאיקה תשס"ג, עמ' 27-31;
 Rabbi Lord J. Sacks, Rabbi Joseph Soloveitchik on Jewish Faith and Prayer,
The Koren Mesoret HaRav Siddur, Jerusalem: Koren Publishers 2011, pp.

XXIII-XXIX.

כפי שציין הרב נבון תובנה פסיכולוגית זו הביעו גם הוגי דעות שאינם יהודיים, כדוגמת
 נייטשה (**הרצון לעוצמה**, כרך א, ת"א וירושלים: הוצ' שוקן 1986, עמ' 117) שכתב:
 "העובדה שהמעשים, וההתרגלות למעשים מסוימים, מושכים אחריהם את היווצרותה של
 ערכיות מסוימת, ולבסוף גם הלך רוח מסוים, היא תוצאה טבעית; כשם שבילתי טבעי הוא
 שמתוך ערכיות בלבד יצמחו "מעשים". אדם חייב להתאמן לא בחיזוק רגשות ערכיים, כי
 אם בעשייה".

⁶ **איש ההלכה – גלוי ונסתר**, ירושלים: ספריית אלינור, הרשות המשותפת לחינוך יהודי ציוני
 והמחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה תשל"ט, עמ' 36-37.

"כאשר המת מונח לפנינו, הרי האדם כרע-נפל תחת לחץ הכפייה הגופנית... המוות מזכיר את תמונת האדם ואת כניעתו לכוחות הטבע; ואילו האדם חייב לזקוף את קומתו – בעיצומו של העולם הגופני; עליו להתגאות בחירותו החיה" (הרב שמשון רפאל הירש)⁷.

• **הסיווג של עולם המצוות ותחום ה"רשות" בהלכה**

בעולם היהודי, בתווך שבין תחום "מצוות העשה" לבין הקצה השני – האזור של "איסורי הלא תעשה" – ישנו כר נרחב של שטח ניטרלי ונושאים של "רשות" נטולי עמדה הלכתית רשמית ומוגדרת⁸. מזווית הלכתית ברירת המחדל היא שהעולם הוא בחזקת היתר אלא אם כן הדבר נאסר עלינו על ידי התורה⁹, או על ידי דרך הארץ שקדמה לתורה^{10,11}.

⁷ בפירושו על ספר ויקרא, פרק יא פסוק מז. למקורות נוספים העוסקים ברעיון שמאחורי מושג הטומאה ראה: רבנו סעדיה גאון, **הנבחר באמונות ובדעות**, מאמר שלישי, פרק ב; רמב"ם, מורה נבוכים, חלק ג, פרק מז; ריה"ל, **כוורי**, מאמר שני, ס; הרב ד"ר ד"צ הופמן, ספר ויקרא, כרך א, ירושלים: הוצ' מוסד הרב קוק תשכ"ו, עמ' רי-רכג; הרב י' עמיטל, **קול יהודה**, ראשון לציון: הוצ' ידיעות אחרונות 2020, עמ' 228 וכן 314; הרב ח' נבון, **פרשות**, עמ' 243-244. להרחבה בתפיסת המוות ביהדות ובעולם ההגות הכללית, ראה מאמרי: "היחס למוות בהגות ובהלכה", **אסיא** קא-קב, תשע"ו, עמ' 129-165.

⁸ **אנציקלופדיה תלמודית**, כרך י"ב, ירושלים: הוצ' מכון האנציקלופדיה התלמודית תשנ"ח, ערך – "חובה, מצוה ורשות", פרק ג, עמ' תרנו ואילך; הרב ד"ר א' ליכטנשטיין, **מוסר אביב**, ירושלים: ספרי מגיד – הוצ' קורן 2016, עמ' 41 ואילך; הנ"ל, **רוח אביב**, ירושלים: ספרי מגיד – הוצ' קורן 2022, עמ' 188-189 וכן 311-312; ואילך הרב ח"ד הלוי, "השלום והשלכותיו", **תורה שבכל-פה**, כרך כא (תש"ם) עמ' לט-מ. מענין לציין כי כלת פרס ישראל להיסטוריה וחוקרת האסלאם, פרופ' חוה לצרוס יפה, כאשר דנה על הדמיון שבין היהדות לאסלאם, כשתי דתות הלכה מונותאיסטיות, מציינת כי כמו ביהדות אף באסלאם – מלבד "מצוות עשה" ו"לא תעשה" יש מעשים מותרים, שהם חסרי משקל מבחינת שכר ועונש, אבל גם הם בבחינת קטגוריה הלכתית". ראה: חוה לצרוס יפה, **האיסלאם**, ת"א: הוצ' מודן – האוניברסיטה המשודרת 1980, עמ' 50. על הדמיון בפרטים נוספים הרחיבה גם בספרה הנוסף, **עוד שיחות על דת האיסלאם**, ת"א: הוצ' מודן – האוניברסיטה המשודרת 1985, פרק ח', עמ' 59 ואילך.

⁹ רבנו גרשום, בפירושו על תמורה כח, ב ד"ה או חילוף; רש"י בפירושו, שם, ד"ה נעבד; רבי אליעזר ממין, **ספר היראים**, ירושלים: הוצ' מכון חתם סופר תשל"ג, עמוד עריות, סימן לה; הראב"ד בפירושו על תורת כוהנים, ויקרא, נדבה, פרשתא ב, "מן הבקר", ד"ה או חילוף; הראב"ד בפירושו על תורת כוהנים, שמיני, פרק ד הלכה י, ד"ה אחרים אומרים; הרב י' ליפשיץ, **תפארת ישראל**, יכין, אות כז על מסכת ידיים פרק ד משנה ג; הרב י' ענגיל, **בית האוצר**, מערכת ב-י, כלל יח, אות ג; הנ"ל, **ציונים לתורה**, פיטרקוב: תרס"ד, כלל י"ד, ד"ה והנה בטעמא, עמ' 30; הרב א"ב וסרמן, **קובץ ביאורים**, מסכת בכורות, תל אביב: תשכ"ו, אות ה; הנ"ל, **קובץ הערות על יבמות**, ירושלים: הוצ' ישיבת אור אלחנן-מכון אהל תורה תשס"ג, סימן נט, אות א וכן סימן סז אות א; הרב מ"א עמיאל, **המדות לחקר ההלכה**, חלק א, ירושלים: תרצ"ט, מדה ב, אות כ ד"ה אולם באמת והלאה; הרב ז"נ גולדברג, "על תרומת ביצית, פונדקאות, הקפאת זרעו של רווק ונטילת זרע מן המת", **אסיא** סה-סו, כרך יז, חוברות א-ב; הרב פ' כהן, **כדי השולחן**, יורה דעה, סימן ק"ט, סעיף א, ביאורים, ד"ה חתיכה; הרב א' קשת, **קובץ יסודות וחקירות** (תשס"ד), סוגיות יסודיות, שער ג (חליות), אות כד, עמ' 32. הרב ע' בן אפרים, **דור התפוכות**, ירושלים: תשס"ד, עמ' כא; הרב פרופ'

• ה"טומאה" מזוית הלכתית – עבור הציבור הרחב ועבור כוהנים

מושג ה"טומאה" – לציבור הרחב, שאינם כוהנים – נכנס בדיוק תחת מטריה זו. ביהדות, בימינו אין לציבור הרחב שום איסור להיטמא. טומאה עבורם היא סה"כ מצב וסטטוס משפטי שהשלכתו הוא איסור להיכנס

א' שטינברג, **הרפואה כהלכה**, ישראל: תשע"ז, חלק א, מבוא ג, פרק א, עמ' 216; הרב ד"ר מ' אברהם, **מהלכים בין העומדים**, הוצ' הגות ורוח 2019, עמ' 240-241 ועמ' 488-489.

10 מקורות רבים ישנם בסוגיה של האם היהדות מכירה במוסר שאיננו תלוי בהלכה כמחייב. בין השאר ראה במקורות המסכמים הבאים: הרב ד"ר א' ליכטנשטיין, "מוסר והלכה במסורת היהודית", **דעות**, חלק מו (תשל"ז), עמ' 5-20; הנ"ל, **מוסר אביב**, שם וכן עמ' 15-36; הרב י' עמיטל, **הארץ נתן לבני אדם**, עמ' 25-40; הרב י' לוי, **מול אתגרי התקופה**, ירושלים: הוצ' העולם הספר התורני תשנ"ה, עמ' 244; פרופ' א' שגיא, **יהדות: בין דת ומוסר**, הוצ' הקיבוץ המאוחד מכון שלום הרטמן ומרכז יעקב הרצוג 1998; הרב י' אריאל, **הלכה בימינו**, כפר דרום-אשקלון: הוצ' מכון התורה והארץ תשע"ב, עמ' 378-435. הנ"ל, "החוק והמוסר הטבעי", **צהר** ב (תש"ס), עמ' 51-70; הנ"ל, שו"ת **באהלה של תורה**, סימן לח; הרב י' שרלו, **וארשתוך לי לעולם**, פתח תקוה: הוצ' ישיבת ההסדר פתח תקוה תשס"ג, עמ' 69-91; נ' פרימר, מקומו של המוסר ביהדות, **כי בא מועד**, ירושלים: ישיבת חורב תשס"ה, עמ' 465-468; פרופ' מ' הלברטל, **מהפכות פרשניות בהתהוותן**, ירושלים: הוצ' מאגנס 1997, פרק א, בעיקר מעמ' 23 ואילך; הרב ח' נבון, **פרשות**, עמ' 44-46; הנ"ל, **שיעורים במחשבת ההלכה**, שיעור 3 – הלכה ומוסר, בית המדרש הוירטואלי (VBM) של ישיבת הר עציון, קישור: <https://www.etzion.org.il/he/series/philosophy-halakhah-heb>; הרב א' וייס, **מנחת אשר**, בראשית, ירושלים: הוצ' מכון מנחת אשר תשע"ט, פרשת תולדות, סימן ג, סעיף ו; ד"ר נ' שרוב, **קין זוית**, פרשת וירא; הרב א' פיקסלר, **מסיני עד ימנו**, הוצ' טקסט רץ 2020, עמ' 44-48; הרב ד"ר מ' אברהם, **המצוי הראשון**, הוצ' הגות ורוח 2019, עמ' 424-425; הנ"ל, **מהלכים בין העומדים**, חלק שני, עמ' 55-119.

11 נעיר כי יש שכתבו כי גם ב"שטח הפקר" זה, חסר עמדה הלכתית צרופה, הרי שברמה ערכית-רוחנית אין תופעה סתמית שניתן להתייחס אליה באדישות. להרחבה בנושא ראה: הרמב"ם (הקדמתו למסכת אבות [שמונה פרקים]), פרק ח; סנהדרין פרק ז, משנה ד; משנה תורה, הלכות דעות פרק ג, הלכה ב-ג; איגרתו לרבי עובדיה הגר, אגרות הרמב"ם א, מהדו' שילת, עמ' רלו), חובות הלבבות, שער עבודת הא-להים, פרק ד; הרב ש"ז מלאדי, תניא, חלק א, ליקוטי אמרים, פרק ז וביאור תניא לרב ע' אבן ישראל [שטיינזלץ], ירושלים: **ספרי מגיד** – הוצ' קורן 2012, כרך א, עמ' 159-184; הרב צ' הכהן מלובלין, **צדקת הצדיק**, אותיות קעג וכן קצו; הרב א"י הכהן קוק, **עין אי"ה**, ברכות א, אות ד, עמ' 2, הרב י' הוטנר, **פחד יצחק**: שבועות, ניו יורק: הוצ' גור אריה תשס"ו, מאמר לו, עמ' קצ-קצה; הנ"ל, **פחד יצחק**: שבת, ניו יורק: הוצ' גור אריה תשס"ו, מאמר ו, עמ' סט-עג וקונטרס רשימות ב, סעיף יד, עמ' קו-קז; הנ"ל, **פחד יצחק**: פורים, ניו יורק: הוצ' גור אריה תשס"ז, ענין י, עמ' נא-נג; הנ"ל, מאמרי **פחד יצחק** – סוכות, ניו יורק: הוצ' גור אריה תשס"ח, מאמר כז, עמ' סח-עב; הרב ח"ד הלוי, "השלום והשלכותיו", **תורה שבעל-פה**, שם, עמ' מ-מא; הרב ד"ר א' ליכטנשטיין, **באור פניך יהלכון**, אלון שבות: הוצ' תבונות תשס"ו, עמ' 38-40; הנ"ל, **מוסר אביב**, עמ' 41 והלאה, ומקורות שם; הנ"ל, "וכל מעשיך יהיו לשם שמים", **עלון שבות** – **בוגרים**, גיליון ד (תשנ"ה), עמ' 113-126 (דברים דומים העלה הרב בשיחה [שסוכמה על ידי וטרם פורסמה] מתאריך י"ד, אדר ב, תשס"ג [18.3.2003]); הנ"ל, **תקווה לדורשין**, ירושלים: **ספרי מגיד** – הוצ' קורן 2021, עמ' 9 וכן 67; הנ"ל, **רוח אביב**, עמ' 189 וכן 312; הרב ד"ר מ' אברהם, "בין זמן לפנאי" – נספח, **החזית שבערוף**, מושב נחלים: הוצ' מכון מופת – מרכז הדרכה פדגוגי תורני תשס"ז, עמ' 454-435; הנ"ל, "קודש וחול בחנוכה ובכלל", **נרו יאיר** – **קובץ מאמרים לחנוכה לזכרו של עודד חמדי ע"ה**, קרית אנוו: הוצ' מכון משי"ה – לחקר משנת הרמב"ם תשע"ג, עמ' 13-30; הרב ד' סתיו, **בין הזמנים: תרבות, בילוי ופנאי בהלכה ובמחשבה**, ת"א: הוצ' ידיעות אחרונות 2012, עמ' 22-23.

למקום קדוש (בית המקדש) או לאכול דברי קודש (קרבנות מסוימים)¹². כוהנים במובן זה יוצאי דופן. עליהם ישנו איסור להיטמא למתים¹³. כנציגי זרע קדוש הם נושאים במעשיהם את הרעיון שהוההר בנקודה השניה שלמעלה.

• לימודי רפואה לכהן

אם כך, ואכן זו דרך המלך בספרות ההלכתית, כהן אינו יכול לעבור את ההכשרה הנדרשת לרופא, שכן עליו לעבור שעורי אנטומיה בחדר גופות ועליו לשהות בבית החולים, מקום המכיל מתים. אדם שעומד מולו מקרה של פקוח נפש, בוודאי ש"אין לך דבר שעומד בפני פקוח נפש"¹⁴, כולל איסור של כהן להיטמא למתים. אילו לא היו עוד אנשים בעולם מלבד כוהנים, אז ייתכן שבליט ברירה עליהם לעבור את ההכשרה הנדרשת על מנת להציל נפשות¹⁵. מכיוון שלא זהו המצב, הרי שאי אפשר לנוסף בקלף של פקוח נפש על מנת להתיר איסור זה.

• חיי עמל והקרבה אישית לעומת רווחה אישית

בשולי הדברים אני מרגיש חובה להרחיב את הדיבור על נקודה שורשית שקלטתי מביין השיטין של שאלתך ובכך אגלוש לדיון עקרוני הרבה מעבר לנושא הפרטני הנן. אולי אני מטעין את המשפט במשקל גדול מדי אבל הרגשתי נימה של ביטול: חוסר ההיגיון בהקרבה "בגלל השם או המסורת".

¹² ראה: **תורת כוהנים**, שמיני, פרק ד הלכה י; רמב"ם, ספר המצוות, מצות עשה צו וכן קט; רמב"ם, משנה תורה, הלכות טומאת אוכלין, פרק טז, הלכות ח-ט, ומשנה למלך, שם, הלכה י; רמב"ם, מורה נבוכים, חלק ג, פרק מז; רמב"ן, השגותיו לספר המצוות, מצוה צו ופרשו על ויקרא יא פסוקים ח וכן לג; ד"ר י' פרויס, **הרפואה במקרא ובתלמוד**, עמ' 57-58 וכן עמ' 754-753; **שיעורי הרב אהרן ליכטנשטיין** על טהרות, עמ' 9-14; הרב ד"ר א' ליכטנשטיין, שיחה שנאמרה בליל שבת פרשת תזריע-מצורע, תשנ"ד, סוכמה על ידי הרב מ' גלידאי, ומופיעה באתר בית המדרש הוירטואלי (VBM) של ישיבת הר עציון, בקישור: <https://www.etzion.org.il/he/tanakh/torah/sefer-vayikra/parashat-metzora/sanctity-and-impurity>;

פרופ' י' ברויאר, "איסור טומאה בתורה", **מגדים**, גליון ב' (אלון שבות, תשמ"ז), עמ' 45-53; הרב ד' וולף, **מנחה טהורה**, עמ' 127.

¹³ ויקרא כא, א-ג; רמב"ם, ספר מצוות, לא תעשה קסו; הנ"ל, משנה תורה, הלכות אבל פרק ג; ספר החינוך, מצוה רסג.

¹⁴ יומא פב, א וכתובות יט, א.

¹⁵ ראה: הרב א' וייס, **מנחת אשר** – ויקרא, ירושלים: הוצ' מכון מנחת אשר תשס"ה, סימן מז אות ב, עמ' דש-שה; הנ"ל, "בגדר פקוח נפש", שיעור מורינו הרב שליט"א, קונטרס שבועי, פרשת כי תשא תשע"ז, שנה טז, קובץ י"ח (תקצ"ז), אות א, עמ' א-ט; פורסם גם ברשת: <https://www.kolhalashon.com/new/Media/PlayShiur.aspx?FileName=43993&Video=True>.

אמנם ראה: הרב מ' פיינשטיין, שו"ת **אגרות משה**, כרך ו, יו"ד חלק ג, סימן קנה; הרב ד"ר י"ד בלייך, "לימודי תלמידים כהנים בבתי הספר לרפואה", **הלכה ורפואה**, כרך ג, ירושלים: הוצ' מכון רגנשברג תשמ"ג, אות ב, עמ' רד ואילך.

הוגי הדעות של העולם הדתי, יהודיים ושאינם יהודיים כאחד, הדגישו רבות כי בדומה להרבה דברים משמעותיים בחיינו המושגים רק לאחר השקעה אישית רבה, אף הדת היא תובענית ודורשת ממאמיניה הקרבה אישית, מסירות ומאמץ. אכן בסופו של דבר מייחלים אנו כי חיי האמונה גם יעניקו אושר, סיפוק ושלווה אך זה כשלב שני בעוד נקודת המוצא עצמה, התהליך והדרך היא לעיתים תובענית וקשה. המניע לשמירת המצוות ועולם ההלכה, אסור שתנבע מתועלת אישית, חומרית או חברתית, העלולה לצמוח לנו מכך. אפילו בתחום הרוחני, נתקשה לא פעם להצביע בברור על רוח אישי כלשהו. לחיות חיים של מצווה פירושו נכונות לקיים צו הא-לוה, להכפיף את עצמו אל מול הא-ל באופן מוחלט, ללא סייג ותנאי, ולא "שירות לאדם" כמי שמבקש להפיק מהם מרב ההנאה. על האדם לעבוד את הא-ל ולא את עצמו – כניסוחו הקולע של ליבוביץ¹⁶, או כפי שהתבטא מורי ורבי זצ"ל: "המצוה נוטה יותר לחיים תיאוצנטריים – שהקב"ה במרכזם, מאשר חיים אנתרופוצנטריים – שהאדם במרכזם. האדם המצוה מונחה על ידי רצון ה', לא על ידי תאוותיו והעדפותיו שלו. 'בטל רצונך מפני רצונו' (אבות ב,ד) – זה כלל גדול בתורת היהדות"¹⁷. ממילא, גם אם משימותיו של היהודי קשות, דורשות ומאתגרות וגם אם הוא לא ירד עדין לסוף דעת הרציונל שבמצווה, מכל מקום יתאמץ לקיים את הדבר. העקדה המקראית היא בעצם פרדיגמה לחיים הדתיים בכללותם הכורכים בחובם לעיתים ויתורים והקרבה עצמית¹⁸.

אכן אמירה זו עלולה להיות מעט צורמת לאוזניו של האדם המערבי. המהפכה ההומניסטית שינתה את חיי היומיום של כולנו ללא הכר. היא הציבה לראשונה את האדם במרכז, הרגילה אותו לשיח של זכויות נטול חובות והעלתה על נס באופן משכר את זכויותיו לחירות, לחופש ולאוושר. דגל זה של הרמת קרן האדם, מימושו ואושרו, המתנוסס מעל תורן ספינת

¹⁶ פרופ' י' ליבוביץ, "מצוות מעשיות", **יהדות עם יהודי ומדינת ישראל**, תל אביב: הוצ' שוקן 1979, עמ' 26-27.

¹⁷ הרב ד"ר א' ליכטנשטיין, **באור פניך יהלכון**, פרק ג, אותיות ד-ט, עמ' 56-63;
¹⁸ ראה: הרב ד"ר יוסף קרליבך, "מאמר לזכר ד"ר יצחק (יוליוס) פרויס", בתוך: ד"ר י' פרויס, **הרפואה במקרא ובתלמוד**, עמ' ל'; הרב ד"ר י"ד סולובייצ'יק, **בסוד היחיד והיחוד**, ירושלים: הוצ' אורות תשל"ו, עמ' 427-428; הנ"ל, **דברי השקפה**, עמ' 253-255; הנ"ל, המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה תשמ"ב, עמ' 239-254; הרב י' עמיטל, **בין התחברות למחויבות**, אלון שבות: תשס"ג; הרב ח' סבתו, **מבקשי פניך**, ת"א: הוצ' ידיעות אחרונות 2011, עמ' 239-240; הרב י' שרלו, "טוב לי מול כפה עליהם", **לעבודך באמת**, ירושלים: ספרי מגיד-הוצ' קורן 2011; הרב ח' נבון, **הגדר הטובה: על משמעותה של ההלכה בחיינו**, עמ' 27-31; הנ"ל, **נאחז בסכך**, מעלה אדומים: הוצ' מעליות תשס"ו, עמ' 47-65; הרב ד"ר מ' אברהם, **המצוי הראשון**, עמ' 560. וראה גם: סרן קירקגור, **חיל ורעדה**, ירושלים: הוצ' מאגנס תשס"ז (תרגום: א' לוין, עורך י' גולומב).

המודרנה למעשה נוטה גם ללבוש צורה של חיפוש מתמיד אחר הנאות החיים, עם שלל פרסומות ומסרים המדגישים השכם והערב את הממד של העונג האישי, החוויה והנהנתנות שניתן להפיק לצורך סיפוק מאוויי הפרט. בנוסף, עם עליית הפוסטמודרניזם על במת האנושות, החל האקלים האופף את חיינו גם למסמס כל ערך כדבר מוחלט הראוי להילחם עבורו שכן הכל יחסי, נזיל, סתמי ותלוי נרטיב. לא זו אף זו, "תרבות האינסטנט" (Instant Culture) של העשורים האחרונים המאפשרת לראשונה נגישות קלה ומידית לכל דבר, חינכה את חברת השפע שלנו לפחות עמל ולהיעדר מאמץ עיקש ומתמשך למען יעדים שאינם בני הישג יד מידי. מטבע הדברים, התוצאה הסופית של כל הגורמים שציינו היא שהאדם של המאה ה-21 הוא בעל היענות דלה יותר לעמל ולמאמץ, פחות מרגיש מחויב לערך או אובייקט כלשהו וכל שכן פחות נכון להשתעבד, להתמסר ולהקריב מעצמו עבור עבודת הא-ל ולמען יעדים הנוגסים ברווחתו האישית¹⁹.

הרב פרופ' יונתן זקס הצביע בדיוק על נקודה זו כשניסה להסביר את משבר מוסד הנישואים בעולם המודרני, בו כמחצית מהזוגות מתגרשים לבסוף:

"חברה שאיבדה את מושג ההקרבה, במוקדם או במאוחר מוסד הנישואים יקרע אצלה, הילודה תתמעט בקרבה ואוכלוסייתה

¹⁹ על הירידה בנכונות להקרבה בעולם המערבי וסיבותיה כבר עמד הסופר הרוסי, זוכה פרס הנובל לספרות, אלכסנדר סולז'ניצין. בנאום מפורסם שנשא באוניברסיטת הרווארד ב-8.6.1978 קרא תגר על העולם המערבי ועל שקיעתו הרוחנית. הנאום כונה: "a world split apart" ולימים תורגם לעברית כפי המופיע בכתב העת **הכלת**, חורף תשס"ט, עמ' 82-98. על נגזרת פרטנית של התופעה – ירידה בעמל אינטלקטואלי, בעולם הכללי והתורני כאחד, עמד הרב א' ליכטנשטיין בשיחה שהעביר בשנת תשס"ג סביב הנושא של "הטבת הנרות". ראה: **דף קשר**, ישיבת הר עציון, גיליון 897, עמ' 2. ייתכן שהיעדר העמל בחברה המודרנית משתקף גם בגלגולו של מטבע לשון מסוים. ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה (13.5.1940), המדינאי הגדול והסופר המחונן ווינסטון צ'רצ'יל נאם נאום שנכנס לדפי ההיסטוריה ונחקר עד היום על ידי אומני הרטוריקה (ראה: פרופ' י. גתי, **אמנות הרטוריקה**, בן שמן: מודן הוצאה לאור 2013, עמ' 75 ואילך). בדבריו פנה למאזיניו ואמר: "I have nothing to offer but blood, toil, tears and sweat", וכפי שלמחרת תורגם בצדק על ידי העיתון דבר: "איין לי כלום להציע, חוץ מדם ועמל, דמעות וזעה" (דבר – **עיתון פועלי א"י** [עורך ב' כצנלסון], ת"א יום שישי 1 באייר 1940, עמוד השער). אולם ברבות הימים הביטוי השגור על פיה של החברה הישראלית הפך להיות "דם, יזע ודמעות". ודוק, המילה "עמל" הושמטה מהביטוי. שמא לא בכדי, החברה המודרנית בישראל פחות מוכנה להשקיע עמל מבעבר. אותו מאמץ עצום, תובענות מתמדת וויתורים מתמשכים של בני מדינתנו הצעירה אט אט התעמעמו, נשחק ונדחק לקרן זווית. הצעה זו העלה הרב עמיחי גורדין בדבריו שכתב. ראה: הרב ע' גורדין, "צנזורה על צ'רצ'יל?", בין קודש לחול, **שבת בשבתו**, במדבר תשע"ג (13.11.5), גיליון 1473, עמ' 8; הנ"ל, "בין אלתרמן לצ'רצ'יל", בין קודש לחול, **שבת בשבתו**, פקודי תשע"ו (12.3.16), גיליון 1615, עמ' 8.

תזדקן ותמות לאיטה... הנישואים כושלים כאשר בני הזוג אינם מוכנים להקריב זה למען זה"²⁰.

אם נצטמצם לחברה הישראלית לרגע, הרי שבאופן דומה פרופ' גרשם שלום הציע שהישגיה של ראשית הציונות נעוצה בדיוק בהפנמת ויישום התפיסה הראויה, הפך משב הרוח העוטף את האדם של היום. הציונות בתחילתה הדגישה את ההשקעה, המאמץ, המחויבות והוויתור על הנוחות עבור מטרה שהיא האמינה בהם:

"הציונות הצליחה כתנועת נוער משום שדרשה משהו מן הנוער. עתה דורשת הציונות מן הצעירים מעט מאוד. בזה סוד כוחה של האורתודוקסיה. היא דורשת קרבנות"²¹.

חוויה אישית בכיוון זה חלק הרב ד"ר אהרן ליכטנשטיין עם הרב חיים סבתו בהתייחסו לחברה הישראלית:

"באמצע תש"ל באתי לארץ לביקור לכמה שבועות. מטרתי היתה לכדוק את השטח. לבחון האם אנחנו יכולים להסתדר כאן. כשחזרתי שוחחתי עם תלמידי ב. Y.U. אמרתי להם... מצאתי כאן (בארץ [ז.פ.]) יותר אידיאליזם, יותר נכונות לתת, לעשות משהו גדול יותר ממני... לצערי הרב, מאז שעליתי ארצה יש שחיקה... היום החברה הישראלית נראית כחברה שכל אחד דואג בה לעתידו, לקריירה שלו וכדומה..."²²

אנשי ההלכה רחוקים מאוד מהאווירה שציינו ותובעים מעצמם לפעמים ויתורים כואבים, שעבוד והכנעת רצונם ותאוותם, כל זאת למען מטרות נעלות שהם מאמינים בהם"²³.

²⁰ הרב פרופ' י' זקס, **שיג ושיח**, ירושלים: ספרי מגיד-הוצ' קורן 2018, חלק ב, עמ' 21-22. דברים דומים השמיע הרב יהודה עמיטל בנאום שנשא באוניברסיטת תל אביב בשנת תשנ"ז. ראה: הרב י' עמיטל, "אתגריה של מדינת ישראל לקראת המאה ה-21", **עלון שבות בוגרים**, גיליון י (תשנ"ז), עמ' 121 ואילך.

²¹ א' שפירא (עורך), **רציפות ומרד – גרשם שלום באומר ובשיח**, תל אביב: תשנ"ה, עמ' 102.

²² הרב ח' סבתו, **מבקשי פניך**, עמ' 94.

²³ להרחבה ראה: הרב ד"ר א' ליכטנשטיין, "שברון לב ותמהון לבב – הרהורים על עבודת ה' במודרנה", **בהיותו קרוב – אסופת מאמרים לימים הנוראים, לזכרו של יחיאל שי פינפטר הי"ד**, מרכז שפירא: מכון התורני אור עציון תש"ס, עמ' 104-105; פורסם שוב בעלון **שבות בוגרים**, גיליון יד (תשס"א), עמ' 19-32 ולאחרונה גם בספרו **רוח אביב**, עמ' 153-166; הנ"ל, "תשלומין במצוות" [בקרבות ובשאר מצוות] **עלון שבות – בוגרים**, גיליון יח (תשס"ג), עמ' 15-40.

בעניין שיח החובות שבעולם ההלכה לעומת שיח הזכויות שבעולם הליברלי עמדו רבים. זכות ראשונים לדיון זה נתונה לרב ד"ר י' ברויאר, במאמר מכוון בשם "משפט האישה העבד והנוכרי", בתוך: **ציוני דרך**, ירושלים: מוסד הרב קוק תשמ"ב (תרגום: מ' שפירא), עמ' 86-57. וראה עוד: השופט פרופ' מ' זילברג **כך דרכו של תלמוד**, ירושלים: תשכ"ד, עמ' 73-72; השופט ח"ה כהן, **זכויות אדם במקרא ובתלמוד**, ת"א: הוצ' מודן –

אני בטוח שאתה כרופא כל כך מסור המוותר כל כך הרבה מהנוחות האישית שלך למען הצלת ילדים ובריאותם, תוכל להבין את הנקודה הזאת, אפילו יותר טוב מאחרים.

תכתובת שניה

מוצאי שבת, ח' באלול תש"פ

29.8.20

שלום זאב. תודה רבה על תשובתך המפורטת. עם זאת, כמה דברים שלא ברורים לי:

האוניברסיטה המשודרת 1988, פרק א; הרב ד"ר א' ליכטנשטיין, "אם כבנים, אם כעבדים" – זכויות הפרט לאור ההלכה, **עלון שבות – בוגרים**, גיליון יב (תשנ"ח), עמ' 103-119; הנ"ל, "האלימות מנקודת ראותה של ההלכה", **עלון שבות – בוגרים**, גיליון ח (תשנ"ו), עמ' 29-34; ד"ר מ' ויגודה, 'בין זכויות חברתיות לחובות חברתיות במשפט העברי', **זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל** (עורכים י' רבין וי' שני), תל אביב: תשס"ה, עמ' 233; ר' קובר "זכות מול 'חובה': תורת המשפט היהודית של הסדר החברתי", **שאלה של כבוד: כבוד האדם כערך מוסרי עליון בחברה המודרנית** (י' דוד עורך, ש' כהן מתרגם) ירושלים: הוצ' מאגנס תשס"ו, עמ' 139 ואילך; הרב ע' אריאל (עורך), **שיח הראויות: חלופה יהודית בין שיח הזכויות למוסר החובות**, הוצ' ניצן – מרכז אחוה למדיניות חברתית יהודית, תשע"ט; הרב ח' נבון, **מדינה קטנה לעם גדול**, תל אביב: הוצ' ידיעות אחרונות – ספרי חמד 2021, עמ' 197-200.

לדיון חזיתי ביחס היהדות להומניזם ראה עוד: הרב ח' סבתו, **מבקשי פניך**, עמ' 125-140; ד"ר שלמה פישור, "ההומניזם הדתי של הרב אהרן ליכטנשטיין", **עדות לאהרן: ספר יובל לכבודו של הרב ד"ר אהרן ליכטנשטיין** (מ' חלמיש וד' שוורץ עורכים) (דעת 76) רמת גן: הוצ' אוניברסיטת בר אילן תשע"ד, עמ' 57-67; פרופ' א' הכהן וד"ר א' חדר, **הומניזם, דמוקרטיה וזכויות אדם במשנתו של הרב אהרן ליכטנשטיין**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה 2016.

באשר לפוסטמודרניזם באספקלריה יהודית, ראה: פרופ' ש' רוזנברג, "פוסט-מודרניזם – פרספקטיבה יהודית, תוך וקליפה בתרבות המערבית (ע' ינאי ומ' מוניץ עורכים), אלון שבות: הוצ' תבונות השני"ו, עמ' 33-44; הרב ד"ר מ' אברהם, **שתי עגלות וכדור פורח – על יהדות ופוסטמודרניזם**, ירושלים: הוצ' ספריית בית אל תשס"ב; הנ"ל, "האם יתכן פוסטמודרניזם דתי?", הרצאה שהועברה בתאריך כ' באב תשע"ג (9.7.13), ב"יד הרב ניסים", מופיעה בקישור: <https://www.youtube.com/watch?v=UEhGAutVypI>; הרב שמעון גרשון רוזנברג (שג"ר), **כלים שבורים: תורה וציונות דתית בסביבה פוסטמודרנית: דרשות למועדי זמננו**, (עורך א' צוריאלי), אפרת: הוצ' ישיבת שיח יצחק ע"ש הרב ד"ר יצחק ברויאר תשס"ד; הנ"ל, **לוחות ושברי לוחות: הגות יהודית נוכח הפוסטמודרניזם**, (ז' מאור עורך ראשי), תל אביב: הוצ' ידיעות אחרונות – ספרי חמד, ומכון כתבי הרב שג"ר, 2013; הרב ח' נבון, **מכים שורשים**, תל אביב: הוצ' ידיעות אחרונות – ספרי חמד 2018.

באשר ל"תרבות האינסטנט" והשלכותיה על חינוך האדם המודרני והדתי, ראו: הרב פרופ' י' זקס, **רעיונות משני-חיים**, ירושלים: ספרי מגיד-הוצ' קורן 2021, פרשת בשלח עמ' 74-71; הרב י' עמיטל, **בשובך לציון**, ראשון לציון: הוצ' ידיעות אחרונות – ספרי חמד, 2022; הרבנים ח' נבון וע' גורדין במסגרת סדרת שיחותיהם על פרשיות השבוע, "ככה זה כשיש שנים", שיחתם לפרשת וארא, בתאריך: א' בשבט ה'תשפ"א (14.1.2021):

<https://www.youtube.com/watch?v=9gJZUXf-Hrk>.

1. מדוע בכל זאת קיימים רופאים דתיים ששם משפחתם הוא כהן? אמנם נראה שבאמת יש יחסית מעט רופאים בשם כהן ביחס לשכיחות השם באוכלוסייה, אבל אתה יודע להגיד האם קיימת פרשנות אלטרנטיבית לאיסור הזה בהקשר של רפואה? המקור לאיסור הוא ברור וחד משמעי?

2. בהקשר של הסעיף השני שלך – הרפואה בתכליתה וברוב המכריע של הזמן עסוקה בהארכת חיים ומניעה של מוות. בנוסף, ברוב המקצועות התקלות במוות היא דבר מאוד נדיר ובחלקם כמעט לא קיים, לכן אני מתקשה לראות מדוע קיים איסור קטגורי וכ"כ גורף בנושא (בוודאי לא סביר שהאיסור יתבסס על לימודי האנטומיה ששם ניתן למצוא אלטרנטיבות).

3. לגבי הסעיף האחרון – אני בהחלט מבין את הערך בהקרבה וויתורים ובחשיבות של ביטול העצמי למען מטרה נעלה וגדולה. אני מודה שיותר קל לי לראות איך עושים את הוויתורים האלו כאשר מדובר בנחות האישית שלך או בדברים שהם יותר יומיומיים. ברור גם שאנשים מקבלים החלטות לגבי המקצוע שלהם ע"פ שיקולים שהם לא רק העדפותיהם האישיות (רובנו לא נתרחק מאוד מהמשפחה למשל רק עבור מקצוע חלומתינו). עם זאת, הימנעות מבחירה של קריירה, ועוד קריירה שקשורה לשירות החברה להקרבה ונתינה, בגלל שם המשפחה שנולדת אתו זה משהו שנשמע קצת משונה (בלשון המעטה) לאדם הלא דתי.

יום שלישי, י"ב באלול, תש"פ

1.9.20

• לימודי רפואה לכהן – המשך

שלום. בעניין הנקודה הראשונה בדבריך – בכוונה תחילה נזהרתי בלשוני וכתבתי ש"דרך המלך בספרות ההלכתית" הוא לאסור. אכן מצאנו כמה פוסקים שהציעו צדדים שונים להקל (יש שטענו שהעיסוק העתידי בפקוח נפש בכוחו להתיר את האיסור הנוכחי בתהליך ההכשרה, יש שניסו להוכיח שלצורך פרנסה מותר לכהן להיטמא למתים, יש שניסו לטעון שכל כהן בעצם אינו אלא "ספק" ובדרך זו ניתן לקעקע את האיסור הוודאי של היטמאות למתים, ויש שקיבלו את האיסור ברמה העקרונית אך למעשה הציעו דרכים שונות בפועל לעקוף את האיסור) אך ללא צל של ספק החלק הארי של גדולי ישראל לדורותיהם ורוב מניינם ובניינם של פוסקי ההלכה דחו דבריהם מכל וכל בראיות שונות²⁴.

²⁴ לסיכום מקיף של הדברים ראה: הרב פרופ' א' שטינברג, **אנציקלופדיה הלכתית רפואית**, כרך ד, ירושלים: הוצ' מכון שלזינגר תשס"ו, ערך "כהן", עמ' 83-84; הנ"ל, **הרפואה כהלכה**, חלק שמיני, סימן ד, שער א, פרק ב, עמ' 44-48. וראה עוד:

D. Holzer, *The Rav Thinking Aloud*, Israel 2009, p. 110;

הרב ד' וולף, **מנחה טהורה**, עמ' 127 ואילך.

[וראה **ספר אסיא טו** שער שלישי – כהנים ורפואה, עמ' 157-273. – העורך.]

אכן הבעייתיות העיקרית היא העובדה שמי שלומד רפואה בימינו צריך בין השאר ללמוד אנטומיה הנלמדת על פי רוב על גופות של מתים. באמת אילו היה יכול הכהן ללמוד רפואה בדרך שלא ייטמא למתים, כגון שאותו אדם ילמד אנטומיה על תבניות של פלסטיק או בעזרת תוכנת מחשב, הפסיקה המקובלת תהיה שמותר לאותו כהן ללמוד רפואה, אף שבעתיד כשיהיה רופא ייתכן שיצטרך לטפל בגוסס שימות ובכך לדחות את קדושת כהונתו מפני פיקוח נפש²⁵.

• האם המטרה מקדשת את האמצעים?

במסגרת זו אדגיש כי העובדה שלימודי אנטומיה הינם רק למשך שנה אחת אינה מעלה ומורידה מהבעייתיות. אדם רציני לא היה מעלה על דעתו לומר זאת על חוקים אנושיים (אעלים מס למשך שנה אחת וזהו, לא אשלם ארנונה רק בשנה הזו וכדומה), ולא נצפה שחוקי הא-לוה יהיו פחותים מכך. כמו שבענייני מוסר אנושי לא היינו מצדדים ברמיסה זמנית של ערך אחד או שנים הנקרים בדרכנו בדרך להשגת מטרה נכספת (אף שהוגי דעות לדורותיהם אכן דנו בשאלה זו²⁶) נאמר לא פחות מכך כאשר אנו עוסקים בסוגיות של נשמת אפיו, צו הא-לוה. אודה ואומר כי גם חכמינו דנו

²⁵ הרב פרופ' א' שטינברג, שם.

²⁶ שיפוט תועלתני, המקדש את האמצעים למען המטרה הסופית, עולה מספרו של ההוגה והמדינאי האיטלקי מהמאה ה-16, ניקולו מקיאוולי בספרו **הנסיך** [ה' זמורה (עורך), מ' שוסטרמן-פדובאנו (תרגום)], ירושלים: הוצ' דביר בשיתוף הוצאת שלם 2003. תפיסה דומה הושמעה במאה ה-20 על ידי אמה גולדמן, פעילה אנרכיסטית ופמיניסטית רבת השפעה בארה"ב. לדבריה (תרגום שלי [פ.ז]): "אין מופרך יותר דמהאמונה שהמגמה והמטרה הם דבר אחד, בעוד השיטה והטקטיקה הם אחר. יש בכוחה של תפיסה זו סכנה להתחדשות חברתית. כל הניסיון האנושי מלמד כי השיטות והאמצעים אינם יכולות להיות מופרדות מהמגמה הסופית". ראה:

E. Goldman, *My Further Disillusionment in Russia*, Garden City, NY: Doubleday, Page & company, 1924, Chapter 12, part IV.

לעומתם, יש שציידו בשיפוט דאונטולוגי על פיו יש לבחון את המוסריות של כל הגורמים האמצעיים בדרך ולא רק של המטרה הסופית. דוגמה מייצגת לכך ניתן לראות במאמר משנת 1966, המהווה אבן דרך בהיסטוריה של אתיקה ומחקר רפואי, בו מסכם הכותב (תרגום שלי [פ.ז]): "מחקר הינו אתי או לא – בפתיחתו. הוא אינו נהיה אתי פוסט הוק. התוצאה הסופית אינה מצדיקה את האמצעים". ראה:

H.K. Beecher, Ethics and clinical research, *N Engl J Med*, 1966; 274:1354-60.

הפער בין שתי הדעות הקוטביות הללו, מוקהה במידת מה עם הערתו המסייגת של מנחם בגין. לדבריו, יש להבחין בין אימוץ תפיסה עקרונית הגורסת שבכוחה של מטרה להיות מקדשת את האמצעים לבין גישה בה כל מטרה מקדשת את כל האמצעים למימוש הגשמתה. רק התמהיל בין מהי המטרה הנדונה ומהם האמצעים המתבצעים בדרך יקבע האם בסופו של דבר המהלך מוצדק וראוי. ראה: מ' בגין, **בלילות לבנים: קורותיו של אסיר-ציון ברוסיה** (ירושלים: הוצ' דביר, 1995), עמ' 191-289.

בשאלה של האם המטרה מקדשת את האמצעים בעולם ההלכה²⁷ ואולם הנדונים שם הם מצבים חריגים למדי עם ערכי-על הנרמסים אם לא נדחה את האמצעים הנקרים בדרכם. לא כך המצב במקרה פרטני זה שבו המטרה הנאה של רפוי בני אדם יכולה בנקל להתקיים על ידי אחרים, רבים וטובים, ללא דחיה של שום ערך בדרך.

• מימוש עצמי כערך וכמטרה

לגבי העולה מהנקודה האחרונה שבדברייך – כרסום במימוש העצמי עקב ויתור על הקריירה הרפואית, להבנתי הפרזת יתר על המידה. מעט מאוד אנשים, אם בכלל, באמת "חייבים" להיות רופאים עוד מינקות לפי "שורש נשמתם". ברור שבשל אלמנטים סביבתיים ותרבותיים יש אנשים שמרגישים ככה, אבל מסופקני האם ועד כמה זה באמת אינהרנטי. התרומה ליישובו של עולם, פיתוחו ושכלולו יחד עם הסיפוק הנפשי מהעשיות השונות יכולה להתקיים בהחלט באפיקים רבים ומגוונים בעולמנו העשיר.

אבל גם לו יהי כדברייך, אין משהו מכובד בהקרכת ערכיך למען הקריירה. להפך, זהו דבר פסול מיסודו שכל נפש עדינה וזכה ראוי שתבחל ממנו. עלינו להוקיר אנשים המסרבים לעבוד בעבודות המקדמות עישון, החפצת נשים או זיהום הטבע. ראוי כי נכבד אנשים המתפטרים ממקום עבודה נחשק משום שמצאו שם שחיתויות שלא יכלו לעבור עליהם לסדר היום. לכל אלו ודומיהם נוריד את הכובע ולהיפך עלינו לסלוד מכל אותם האנשים המקדשים את הקריירה על חשבון ערכים שהם מאמינים בהם. באותו אופן כיהודים מאמינים ראוי שנוקיר אדם שמוותר על קריירה הכרוכה בחלול שבת קדשנו (שאינו לצורך פקוח נפש). על אותו משקל, שומה עלינו להעריך כהן שמקריב קריירה כדי לשמור על קדושת כהונה היקר בעיני הא-לוה.

ובכלל, אעיר כי עצם הנחת המוצא המרימה על נס את המימוש העצמי כאידיאל מקודש המובן מאליו אינו כה פשוט. מורי ורבי הרב ד"ר אהרן ליכטנשטיין זצ"ל, נהג לא פעם לשוחח עם תלמידיו על השיקולים הראויים

²⁷ ראה: הרב פרופ' נ' רוקבר, **מטרה מקדשת את האמצעים**, ירושלים: הוצ' ספריית המשפט העברי, משרד המשפטים, מורשת המשפט העברי 2000; הרב ד"ר א. ליכטנשטיין, **מוסר אביב**, עמ' 173 ואילך; הרב ח' נבון, **פרשות**, פרשת ויקהל, עמ' 195-197; הרב י' שפרונג, "תועלתנות ומוסר בתכנון מערכת אוטונומית", **המעין**, שעלבים: הוצ' מכון שלמה אומן תמוז תשע"ח, גיליון 226 (נח,ד), בעיקר עמ' 57-60; הרבנים ח' נבון וע' גורדין במסגרת סדרת שיחות על פרשיות השבוע, **ככה זה כשיש שנים**, שיחתם לפרשת מטות-מסעי, תשפ"א (7.8.2021): <https://youtu.be/moGDOSIo9x4>

בעיניו בתהליך בחירת מקצוע לחיים. שיחות אלו הועלו בחלקם על הכתב²⁸. במסגרת זו הוא ציין כי אנו חיים בעולם שבו המימוש העצמי כערך ומטרה היא אקסיומה הנראית מובנת מאליה. לעיתים היא אכן עטורת אדרת מוסרית נאצלת: לכל אדם הזכות והחובה לפתח ולטפח את יכולותיו המולדות. עמדה זו נטועה כה עמוק בתרבות בת ימנו עד שלעיתים אין מפנימים כמה היא חדשה, באופן יחסי, על מפת האידיאלים האנושית. מטרה זו של מימוש עצמי הועלתה על נס במיוחד על ידי התנועה הרומנטית. במובן זה, לדבריו, העולם בן ימנו עדיין מוקסם מהאידיאל הרומנטי. אין ספק, הוא הדגיש, שהיהדות מתייחסת לקיום האנושי באופן שונה. לפי תפיסתנו כמובן שעדיף לאדם שימצא אך טוב, שמחה ומימוש עצמי במה שיעשה. אך זאת בתנאי אחד: שתוכן אותו מימוש עצמי והמניע שלו לא יתחילו ב"אני" שבו. על האדם לדאוג שמה שמדרבן אותו ומנחה את קבלת החלטותיו הוא היכן יוכל לתרום במקסימום בשכלול העולם. האספקלריה דרכה האדם יבחן את החלטתו אמורה לנבוע ממוטיבציה של היענות לדגל ותחושת הנתינה ולא מתוך אמביציות פרסונליות. לא הרי אדם וחברה הדואגים לקידום עצמי כהרי אדם וציבור התוהים בוקר וערב – מה אפשר לתת. גם באיזון תפקיד שמסודר תורם ומשפיע, כעולם הרפואה שבנדוננו, הרי שמה המקור הממריץ והמניע בתהליך קבלת ההחלטה ומהו שורש יניקתה – היא קריטית. המוטיבציה והשיקולים המנחים קרדינליים גם אם בשורה התחתונה התוצאה היא זהה. מעתה, הטענה שבפסקה הקודמת מקבלת משנה תוקף. שהרי, לפי זה לא מדובר עוד בהתנגשויות בין ערך עליון כשלעצמו אל מול ערך עליון אחר. עסקים אנו בהחלטה שכל עיקרה היא – בתקווה – תוצר ישיר של שיקולים ערכיים. משכך, לא תתכן שתוצאת החלטה זו תסתור את הערכים הבסיסיים של האדם המאמין.

● מושג הקדושה ככלל וקדושת כהונה בפרט

הרמיזה בשלהי דבריך (רק "בגלל שם המשפחה שנולדת איתו") כי מדובר במשהו פעוט וממילא בר דחיה, אינו במקום.

²⁸ באור פניך יהלכון, פרק ג, עמ' 53 ואילך; "לדרכו של בן ישיבתנו", עלון שבות 67, שנה ז, גיליון ג; "איש האדמה", שיחה משבת פרשת נח, ד' חשוון תשנ"ג (31.10.1992), סוכמה על ידי הרב מ' גלידאי ופורסמה באתר שם, בקישור: <https://etzion.org.il/he/tanakh/torah/sefer-bereishit/parashat-noach/%D7%A0%D7%97-%D7%90%D7%99%D7%A9-%D7%94%D7%90%D7%93%D7%9E%D7%94;> שיחה מתאריך י"ד, אדר ב, תשס"ג (18.3.2003), סוכם על ידי, טרם פורסם; "אדם לעמל יולד", שיחה (ללא תאריך) סוכמה על ידי הרב מ' גלידאי, פורסמה באתר, שם, בקישור: [https://www.etzion.org.il/he/tanakh/torah/sefer-bereishit/parashat-noach/noach-man-was-born-labor.](https://www.etzion.org.il/he/tanakh/torah/sefer-bereishit/parashat-noach/noach-man-was-born-labor)

איני חושב שנחוץ לנו להכביר בדיון הנכבד האם מושג הקדושה ביהדות (של מקומות, זמנים, חפצים ואישים) הוא עובדה ומציאות מטאפיזית קמאית פרי השראת הא-לוהים שהאדם מוצא, או שמא מדובר במעמד שבני אדם יוצרים אותה במעשיהם או אולי מדובר בתמהיל ושילוב של השנים²⁹.

כמו כן איני סבור שזה בהכרח המקום לפתוח דיון על מושג קדושת הכהונה כדבר מולד או כפרי של ייעוד ותוצאה נגזרת מהתפקיד המיוחד במארג הדתי³⁰.

כל זאת, משום שגם לאחר שנדוש ונפלפל בשאלות המרתקות הנ"ל – הרי שבשורה התחתונה (מלבד דעות מאוד שוליות וחריגות בנוף של ההלכה ומחשבת היהדות המציעות לקעקע מושג זה בזמננו³¹) מוסכם ומקובל

²⁹ ראה: הרב מ"ש מדוינסקי, **משך חכמה**, שמות, יב, כא וכן לב, ט; הרב ד"ר י"ד סולובייצ'יק, **מועדי הרב**, רמת-גן: הוצ' המכון הגבוה לתורה – בר-אילן תשס"ג, עמ' 168 ואילך; הנ"ל, **דברי השקפה**, עמ' 148-140; הרב ד"ר א' ליכטנשטיין **קדושת אביב**, ירושלים: ספרי מגיד – הוצ' קורן 2016, עמ' 442; הנ"ל, **מוסר אביב**, עמ' 257; הרב ח' סבתו, **מבקשי פניך**, עמ' 109 ואילך; פרופ' י' ליכטנשטיין, **אמונה, הסטוריה וערכים**, ירושלים: הוצ' אקדמון תשמ"ב, עמ' 132-133; הנ"ל, **שבע שנים של שיחות על פרשות השבוע**, ירושלים: דפוס חמד תשס"ד, עמ' 294-292, 528-524, 572-571, 752, 956-960; הרב ד"ר א' ברקוביץ, **מאמרים על יסודות היהדות**, ירושלים: הוצ' שלם תשס"ד, חלק ראשון, פרק ג, בעיקר: סעיפים ה-ו עמ' 56-60; הרב י' שרלו, **והיו לאחריים בידך**, אלון שבות: הוצ' מכללת הרצוג-תבונות תש"ס, עמ' 71-79; הנ"ל, **קדושת המקום במשנתו של הרב סולובייצ'יק**, **בר אילן** כח-כט (תשס"א), עמ' 251-267; פרופ' א' הכהן, **מה עניין קדושה אצל משפט? המקומות הקדושים ומערכת המשפט**, **משרד המשפטים – דף פרשת השבוע** 110, תשס"ג; הנ"ל, **מה נורא המקום הזה** – על מקומות קדושים: בין דת, משפט וקדושה, **שערי משפט**, ג (2) (תשס"ג), בעיקר בחלק ד, עמ' 351-352; א' שטכלברג, **נגיעות של קדושה**, עמ' 3 במוסף שבת, **מקור ראשון**, ערב שבת פרשת צו (זכור). יב באדר ה' תשע"א, 18.3.2011; הרב ד"ר ח' שטמלר, **עין בעין: משנתו של הרב צבי יהודה קוק**, אלון שבות: הוצ' מכללת הרצוג-תבונות תש"ף, פרק ב, עמ' 45 ואילך.

³⁰ ראה: הרב ד"ר א' ליכטנשטיין, בשיעור שהעביר על "קדושת כהונה וקדושת לוויה" ופורסם באתר בית המדרש הוירטואלי (VBM) של ישיבת הר עציון, בקישור: <https://etzion.org.il/he/halakha/studies-halakha/laws-beit-hamikdash/%D7%A7%D7%93%D7%95%D7%A9%D7%AA-%D7%9B%D7%94%D7%95%D7%A0%D7%94-%D7%95%D7%A7%D7%93%D7%95%D7%A9%D7%AA-%D7%9C%D7%95%D7%99%D7%94>

הרב ח' סבתו, **מבקשי פניך**, עמ' 122 ואילך; הרב ח' נבון, **פרשות**, עמ' 225-226 ו-327-330; הנ"ל, **גשר בנות יעקב**, ת"א: הוצ' ידיעות אחרונות 2011, עמ' 83-84; הנ"ל, **מעשה חושב – אמונה הגות ומחשבה, נושא מרכזי: שויון**, כרך ב, ירושלים: ספרי מגיד – הוצ' קורן תשע"ח; הנ"ל, **מכים שורשים**, עמ' 88-95.

³¹ ראה: דברי רבנו תם המופיעים **בהגהות מרדכי**, גיטין תס"א, ש"אין בהם קדושה בזמן הזה" ומה שדן בדבריו הרב ד"ר א' ליכטנשטיין בקישור שם. מספר הסברים נוספים הוצעו לשיטה החריגה של רבנו תם. ההסברים השונים למעשה מנסים שוב להעמיד על כנה את קדושת הכהונה בזמן הזה. ראה: הרב י"מ עפשטיין, **ערוך השולחן**, אורח חיים, סימן קכח סעיפים סז-סח; הרב צ' שכטר, **בגדר שחיטה לאו עבודה היא**, **קול צבי**, חוברת א, ניו יורק: תשנ"ט, עמ' 64-65, בשם הרב י"ד סולובייצ'יק; הרב ב' תבורי **"בענין מצוות עשה וקדשתו"**, **עלון שבות** 100 (תשמ"ג) בשם הרב י"ד סולובייצ'יק; הנ"ל, **"כהנים בני**

בעולם היהודי כי מדובר בערך שריר וקיים ונכס צאן וברזל יהודי נצחי פרי ציווי הא-לוה.

• **קיום ציווי התורה גם כשטעמם נשגבים מבינתנו**

תמיד ננסה להבין ולאמץ ערכי התורה והמצוות, וגם כאן ניתן בהחלט לנסות לברר זאת, אך גם אם לבסוף נשגבים הם מבינתנו – נציית להם. אנו מקיימים צו א-לוהים גם אם לא השתכנענו בטעמו. אף אם הדבר נראה בעינינו כפעוט, נמלא את הדין ולא נדוש אותו בעקבנו. גם אם שעון היד הפרטי שלי לא מכוון לפי השעון הציבורי של מהדורת החדשות אגיע לפגישה לפי השעה של שעון הציבורי ולא שלי, והוא הדין בנדוננו.

פסקה חביבה מצאתי בספר בן זמננו בשם "גשר בנות יעקב":

"בני הפעוט כעס עלי מאוד כשאסרתי עליו לרוץ לכביש וכן לנעוץ מזלג בשקע החשמלי. האיסורים הללו נראו לו כהגבלות שרירותיות וחסרות פשר. אני מקווה שכשיגדל יבין את פשר איסורים הללו. אני מקווה גם שעוד לפני כן יבין שהאיסורים שאני מטיל עליו אינם שרירותיים; גם אם עכשיו אינו מצליח להבין את משמעותם, יש בהם טעם ערך וסיבה. האם הפער בינו לבין הקדוש ברוך הוא קטן מהפער ביני לבין ילדי?³²

מקווה שהצלחתי להבהיר את העניין מנקודת המוצא שממנו אני בא.

אחרון, "עלון שבות 150 (תשנ"ח) בשם הרב י"ד סולובייצ'יק; הרב א' וייס, **מנחת אשר** – שמות, ירושלים: הוצ' מכון מנחת אשר תשס"ד, עמ' שנו. סימן נב.
כמו כן ראה: י"ש רג"יו (יש"ר), **כרם חמד**, מחברת שמינית, ברלין: תרי"ד, עמ' 4 ומה שדן בדבריו הרב י"ד בלייך, "לימודי תלמידים כהנים בבתי הספר לרפואה", **הלכה ורפואה**, כרך ג, אות ב, עמ' ר-רא; ה' צייטלין, **אל"ף בי"ת של יהדות**, עמ' 83 ומה שדן בדבריו הרב ח' נבון, **תיקו**, ת"א: הוצ' ידיעות אחרונות 2014, עמ' 55-56.
וראה עוד: ד' אינדיג, **מכתבים לטליה**, ת"א: הוצ' ידיעות אחרונות 2005, עמ' 98 המסביר את הרלוונטיות של המושג בזמננו.

הרב ח' נבון, **גשר בנות יעקב**, הוצ' ידיעות אחרונות ספרי חמד ת"א 2011, עמ' 15.